

УДК 94(37)+ 327.2

Віктор Пашков,

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин,
Університет митної справи та фінансів,

viktor.pashkov.polit@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0003-4273-2181,

DOI 10.29038/2524-2679-2024-02-211-225

ПАТРОН-КЛІЄНТЕЛІЗМ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

У статті проаналізовано становлення та еволюцію використання патрон-клієнтелізму в зовнішньополітичній практиці Стародавнього Риму. З'ясовано, що геополітичний простір Римської республіки, а в подальшому імперії (*Pax Romana*) не обмежувався власне її кордонами, охоплюючи також «дружні царства», які визнали сюзерітет щодо Риму та узгоджували з ним свою зовнішню політику. Клієнтські царства, будучи формально незалежними й союзниками римлян, насправді через політичні, військові та економічні канали були від них у сильній залежності, яка поступово лише зростала.

Поява «дружних царств» була побічним результатом експансії Римської республіки на Схід у II–I ст. до н.е. Клієнтела для більш слабких держав Середземномор'я стала м'якою формою підкорення Риму. Їх відносини від початку мали нерівноправний характер, але водночас були вигідні обом сторонам. Їх нерівноправність, передусім, проявлялася в асиметричності взаємних зобов'язань. «Дружні царства» повинні були щорічно сплачувати внесок до римської казни, виставляти союзні війська у випадку військового походу римлян, безперешкодно пропускати по своїй території римські війська, постачати продовольство та сировину. Зі свого боку, Рим зобов'язувався надати військову допомогу у випадку нападу на союзника й надавав право вільної торгівлі, а також римське громадянство союзницькому царю та його родині.

Визначено, що практика використання патрон-клієнтелізму в зовнішній політиці Риму у своєму розвитку пройшла три етапи. Перший припав на II–I ст. до н. е., коли в Середземномор'ї й Причорномор'ї виникла низка залежних царств. Тоді сформувалися основні елементи відносин між Римом і «дружніми царствами»: військове співробітництво, контроль Риму над передачею влади в царствах, правові рамки. Другий етап уключає

I ст. н. е. Перший римський імператор Октавіан Август використав клієнтські царства для нових потреб Риму, створивши на своєрідну буферну зону навколо периметра імперських кордонів, що мала відділяти провінції від ворожого варварського світу. Утім, його наступники поступово відмовилися від концепції буферної зони, а більшість «дружних царств» протягом I ст. н. е. були інкорпоровані до складу Римської імперії.

Через географічну віддаленість Рим зберіг самостійність і патрон-клієнтські відносини з такими державами, як Боспорське царство, Велика Вірменія, кавказькі Іберія та Албанія. Також імператори почали активно укладати союзницькі угоди з германськими племенними вождями за Рейном, розраховуючи обміняти фінансові субсидії на спокій на кордонах. З останньої третини I ст. н. е. ці союзники починають отримувати від Риму субсидії та дорадчу допомогу (інженерів). Зрештою, третій етап охоплює кінець III–IV ст., коли в умовах зростаючого варварського тиску римські політичні лідери вирішили повернутися до концепції «буферних царств» Октавіана, особливо при імператорі Діоклетіан (284–305).

Ключові слова: патрон-клієнтелізм, Римська республіка, імперія, клієнтські царства, «дружні царства», концепція «буферних царств», зовнішня політика, протекторат.

Viktor Pashkov,

University of Customs and Finance,

ORCID ID: 0000-0003-4273-2181

PATRON-CLIENTELISM IN THE FOREIGN POLICY OF ANCIENT ROME

The article analyses the emergence and development of the use of patronage in the foreign policy practice of ancient Rome. It argues that the geopolitical space of the Roman Republic and later the Empire (*Pax Romana*) was not limited to its borders, but also included ‘friendly kingdoms’ that recognised Rome’s suzerainty and coordinated their foreign policy with it. The client kingdoms, though formally independent and allied to the Romans, were in reality heavily dependent on them politically, militarily and economically, and this dependence gradually increased.

The emergence of the ‘friendly kingdoms’ was a by-product of the Roman Republic’s expansion eastwards in the second and first centuries BC. For the weaker Mediterranean states, patronage was a soft form of submission to Rome. The relationship was initially unequal, but at the same time mutually beneficial. The unequal nature of the relationship was primarily manifested in the asymmetry of mutual obligations. The ‘friendly kingdoms’ had to

pay an annual contribution to the Roman treasury, send allied troops in case of a Roman military campaign, allow Roman troops free passage through their territory, and supply food and raw materials. In return, Rome promised military assistance if an ally was attacked and granted free trade and Roman citizenship to the allied king and his family.

It is determined that the practice of using patronage in Rome's foreign policy went through three stages in its development. The first stage took place in the second and first centuries BC, when a number of dependent kingdoms emerged in the Mediterranean and Black Sea regions. At that time, the main elements of the relationship between Rome and the "friendly kingdoms" were formed: military cooperation, Roman control over the transfer of power in the kingdoms, and a legal framework. The second stage includes the first century A.D. The first Roman emperor Octavian Augustus used the client kingdoms for the new needs of Rome, creating a kind of buffer zone around the perimeter of the imperial borders, which was supposed to separate the provinces from the hostile barbarian world. However, his successors gradually abandoned the concept of a buffer zone, and most of the "friendly kingdoms" were incorporated into the Roman Empire during the first century AD. At the same time, due to its geographical remoteness, Rome retained its independence and patron-client relations with such states as the Bosphorus Kingdom, Greater Armenia, Caucasian Iberia and Albania. The emperors also began to actively enter into alliance agreements with Germanic tribal leaders across the Rhine, hoping to exchange financial subsidies for peace on the borders. From the last third of the first century AD, these allies began to receive subsidies and advisory assistance (engineers) from Rome. Finally, the third stage covers the end of the third and fourth centuries, when, in the face of growing barbarian pressure, the Roman political leaders decided to return to Octavian's concept of 'buffer kingdoms', especially under the emperor Diocletian (284–305).

Key words: patron-clientelism, Roman Republic, empire, client kingdoms, "friendly kingdoms", the concept of "buffer kingdoms", foreign policy, protectorate.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Римлянам удалося побудувати одну з найбільших і найстійкіших імперій Стародавнього світу. Це досягнення стало результатом не лише прогресивної військової тактики, а й правильного геополітичного стратегування, дипломатії та привабливості греко-римської культури.

Політичні лідери Римської республіки, а пізніше – імперії вибудовували шлях до гегемонії в елліністичній окуймені та суміжному просторі, удало поєднуючи потугу римської зброї та дипломатичну гру, в основу якої покладено ідею розширення впливу. Римляни одними з перших на стратегічному рівні спробували використовувати залежних союзників для досягнення геополітичних цілей. Протягом II ст. до н.е – II ст. н.е Рим за допомогою «дружних царств» спочатку схилив баланс сил у Середземномор'ї на свою користь, витіснив Парфянське царство з Малої Азії, створивши там буфер із клієнтських держав, а в часи принципату Октавіан Август запропонував і реалізував концепцію «буферних царств», які мали захищати імперію від варварської й парфянської загрози по всьому периметру кордонів.

У цьому контексті науковий і практичний інтерес становить практика використання в зовнішній політиці Римської держави патрон-клієнтелізму як один із перших прикладів спроби формування великою державою сфери впливу та системи зв'язків і взаємозалежностей у ній.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми відносин клієнтських царств і Риму, зовнішнього патронажу в політиці Римської республіки / імперії перебувають у фокусі уваги низки західних та вітчизняних науковців. Будучи недостатньо представленою в історичній та політичній літературі в Україні, ця тематика є водночас популярною серед західних істориків. Так, Л. Костецька [3] аналізує теоретико-історичні підходи до розгляду феномену клієнтелізму в суспільно-політичному житті. В. Мельник [4] висвітлює становлення й закріплення понять «клієнтела» й «патронат» у римському праві, їх трактування та застосування О. Бандровський [1] і М. Олійник [5] розглядають зовнішню політику Римської імперії в Карпатському регіоні та щодо Боспорського царства, емпірично описуючи відносини Риму й місцевих царів.

Зі свого боку, теоретично розроблені праці з цієї проблематики представлені західними авторами. Зокрема, П. Бартон [8] аналізує становлення відносин Риму та союзницьких царств у часи республіки, розкриваючи історичні й політичні корені зовнішнього патронажу. К. Росіліо-Лопес [11] звертає увагу на вплив наявності іноземної клієнтели на політичний статус римських чиновників і полководців.

Мета дослідження – розкрити еволюцію, сутнісні характеристики, місцеві особливості, стратегічні інтереси та результати використання патрон-клієнтських відносин у зовнішній політиці Стародавнього Риму.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розширення римських володінь відбувалося протягом декількох століть, хвилеподібно, супроводжуючись постійними війнами. Після підкорення Італії зовнішньополітична увага Риму зміщується на Середземномор'я, яке в той час становило плюралістичну систему середніх і малих держав без явного гегемона, у якій не існувало балансів і відбувалися безкінечні міждержавні війни.

Із перемогою над Карфагеном у Пунічних війнах Римська республіка стає стабілізуючою силою та арбітром у Середземномор'ї, поширивши свій вплив на численні країни, поліси й племена. У III ст. до н. е. до римської сфери впливу увійшло понад десять країн регіону: Нумідія, Мавританія, Галатія, Пергам, Понт, Коммогена, Фракія, Остроена, Єгипет, Іудея, Набатей, Боспорське царство, Велика Вірменія, – у яких Рим зберіг владу за проримсько орієнтованими представниками місцевих династій. Античний історик Страбон відзначає гетерогенність форм політичного управління підвладними територіями Риму в цей період: «одними територіями, провінціями, управляють самі римляни через префектів, інші – передані під владу царів» [1, с. 97]. Отже, унаслідок римської експансії на Схід наприкінці періоду республіки в Середземномор'ї та Малій Азії виникає низка союзницьких царств, над якими встановлюється римський протекторат. Формально вони зберегли свою незалежність і власний політичний устрій, але їхні правителі підпорядковувалися Риму. Потрібно зазначити, що ця ситуація була радше результатом військової експансії, ніж продуманого й послідовного політичного курсу щодо суміжних царств.

На фоні перетворення Риму в потужну середземноморську державу в правлячих колах республіки розгортається дискусія щодо форм і методів взаємодії з іншими державами та народами, які потрапили під вплив римлян, визначаються два протилежні погляди з цього приводу, виразниками яких стали Публій Корнелій Сципіон і Марк Порцій Катон Старший. Перший виступав за розширення зовнішньої клієнтели, укладення союзницьких договорів із залежними царствами й містами, убачаючи в цьому засіб зміцнення римського домінування в Середземномор'ї. На противагу йому, Катон, представляючи консервативні погляди, вважав, що, згідно з правом війни, підкорені народи й території є законною римською здобиччю, а тому їх треба включити до складу республіки. Як виняток, незалежність потрібно зберегти лише для найбільш важливих союзників. Тим самим дискусії щодо долі підкорених народів відбулися в рамках дихотонії «зовнішня клієнтела – провінції». У цей період жодна з цих думок не мала

явної переваги серед римського істеблішменту, а громадянські війни в другій половині I ст. до н.е в Римській республіці зняли це питання на певний час із порядку денного.

По-перше, римляни прагнули не завоювати чи включити ці країни до складу Римської держави, а підпорядкувати їхню зовнішню політику в протистоянні з Парфянською імперією. По-друге, римлянам було вигідно мати союзників у регіоні, не залучаючи власні ресурси. По-третє, географічна віддаленість царств і нестабільність у Римі в I ст. до н. е. зумовили ситуацію, коли підтримка союзницьких царств стала важливим чинником у міжусобних війнах римлян.

Відносини Риму та залежних царств будувалися на основі патрон-клієнтської моделі, запозичені зі сфери внутрішньої політики, де на той момент отримала широке розповсюдження. Клієнтела виступала м'якою формою підпорядкування, римського покровительства, відносин сильного й слабого. Здебільшого це було встановлення військово-політичного союзу переможців (римлян) і переможених, рідше – добровільний союз більш слабкої, але стратегічно важливої держави з Римом. Союзні царства, будучи формально незалежними, сприймалися римлянами як частина геополітичного та культурного простору їхньої імперії – *Pax Romana*. Воночас за традицією, зовнішній патронат містив двосторонні зобов'язання сторін. Загалом, попри нерівні умови вигоди для обох сторін від союзу, переважали недоліки.

Рим отримував від своїх держав-клієнтів різноманітну вигоду – щорічні виплати, забезпечення спокою й правопорядку на кордонах імперії, надання допоміжних військ під час походів, поставки продовольства. Зі свого боку, клієнтські царі були зацікавлені в римській підтримці, зокрема військовій, не менше ніж самі римляни [9, с. 48]. Під протекцією Риму клієнтські царства почували себе більш упевнено, а римська військова допомога слугувала гарантією збереження держави від знищення її оточуючим варварським світом. Тому в цих відносинах постійно існувала динамічна амбівалентність. З одного боку, Рим був зацікавлений у сильних союзницьких царствах, що становили «щит» імперії, що прикривав її від ворожих навал, з іншого – побоювався надмірного посилення держав-клієнтів, які могли виступити проти нього. У міру зростання військового й економічного потенціалу залежні царства отримували можливість проводити більш самостійну зовнішню політику, виторговувати собі додаткові привілеї.

При цьому Рим усіяко намагався контролювати взаємодію між клієнтськими царствами та за можливості обмежувати її, вибудовуючи свої

відносини з ними за принципом «ступиці й спиці». Така тактика давала змогу римлянам домовлятися з кожним союзником окремо й не брати на себе надмірних зобов'язань.

Установлення відносин між Римом і державою-клієнтом закріплювалось у договорі про дружбу (*amicitia*), що супроводжувалося релігійними обрядами. Римське право розрізняло два типи міжнародних договорів 1) *foedera aequa*, у яких відносини сторін (народів) повністю відповідали принципам рівності та взаємності; 2) *foedera iniqua*, у яких сторони не були в рівних умовах, а взаємні зобов'язання мали асиметричний характер на користь сильнішого. Саме до другого типу належали договори про дружбу між Римом і його сателітами.

Як у часи пізньої республіки, так і імперії в Римі дотримувалися підходу, що повноцінні міждержавні договори можуть укладатися лише між вільними народами, а оскільки клієнтські царі представляють підкорені народи, то між такими правителями й Римом *foedera iniqua* установлював лише персональні відносини, і договір утрачав силу зі смертю царя або принцепса / імператора [2, с. 251]. Іноді смерть патрона-імператора призводила до кардинальної зміни ставлення Риму до цього царства та його правителя.

Протягом II–I ст. до н.е. сформувалися також основні складові частини «союзницьких» угод із клієнтськими царями. Основна увага традиційно приділялася питанням безпеки й зовнішньої політики. Відповідно до угод про дружбу, Рим як патрон:

- зобов'язувався надати військову допомогу у випадку нападу на союзника;
- отримував право в певних випадках розміщувати в клієнтському царстві римські війська;
- отримував право втручатись у внутрішні справи держава-клієнта, якщо ситуація загрожуватиме безпеці Риму;
- надавав союзнику право вільної торгівлі з прикордонними провінціями;
- надавав клієнтському царю, його родині римське громадянство та право на політичний притулок у випадку несприятливих обставин.

Натомість клієнтська держава зобов'язувалася:

- щорічно сплачувати до римської казни фіксовану суму, яка була суттєво меншою, ніж податки для римських провінцій;
- не допомагати в будь-якій формі ворогам римського народу;
- узгоджувати з Римом зовнішньополітичні дії;
- забезпечувати на своїй території порядок і стабільність,

- надавати Риму військові та транспортні кораблі, допоміжні контингенти для військових компаній, які розгорталися неподалік території царства;
- забезпечувати безперешкодне переміщення по своїй території римських легіонів;
- забезпечувати всім необхідним розквартировані на її території римські війська;
- постачати на внутрішній ринок Римської держави на пільгових умовах певний об'єм продовольства (зерно, рибу, вино, худобу, шкури);
- отримувала право, а іноді й субсидії на чеканку власної золотої монети.

Водночас питання законодавства, оподаткування, забезпечення громадського порядку, адміністративне управління, армія залишалися у компетенції царів. Отже, угоди про дружбу та союзництво з Римом обмежували зовнішньополітичну самостійність клієнтських держав. У міру посилення гегемонії Риму угоди про дружбу з ним ставали все більш нерівноправними, схожими на односторонні поступки клієнти на користь сильного патрона [6, с. 243]. Залежність «дружних царств» посилювалася хвилеподібно, чергуючи періоди взаємовигідних і стабільних відносин із посиленням римського тиску. Перетворення ж їх на фактичні володіння Римської імперії відбувалося внаслідок значимих подій (війн у регіоні, політичних криз у царстві, зради царів імператора). Одна з головних проблем для більшості клієнтських царств полягала в тому, що в них не було альтернативи Риму як сильному патрону. У підсумку лише ті з них, які перебували далеко на східній периферії імперії (Боспор, закавказькі держави), мали можливість балансувати між Римом і Парфією та зберігали свою самостійність аж до краху Римської імперії.

Римляни проявляли значну політичну гнучкість під час укладання союзницьких угод: договори про дружбу з різними царствами були неоднаковими за змістом. На це впливали політичний контекст її укладання, географічне розташування царства і його важливість в очах Риму. В одних випадках умови були важкими, в інших – умови союзництва були номінальними, зберігаючи царям широкі можливості для проведення самостійної політики (Велика Вірменія, Боспорське царство). Можна визначити навіть тенденцію: чим далі від Риму розміщувалася територія клієнтського царства та чим раніше щодо інших укладався договір про дружбу, тим більшою була ймовірність більш-менш рівноправних умов.

Договір про дружбу з клієнтським царем укладали консули, імператори або, за їх дорученням, римські полководці та посланники. Після цього угода

мала бути ратифікована сенатом. Тому формально вважалося, що правління монархів, які визнають підвладність Риму, здійснюється за рішенням сенату [4, с. 28]. При цьому часто залежні монархи встановлювали патрон-клієнтські відносини одночасно з кількома римськими політичними діячами, які в обмін на винагороду лобіювали їхні інтереси в Римі. У період республіки консули та полководці не висували переможеним царям жорстких умов миру, розраховуючи перетворити їх на своїх клієнтів. Наприклад, Сципіон був патроном Іспанії й Нумідії.

У часи республіки разом з укладанням договору про дружбу клієнтські царі отримували офіційний титул «друга римського народу» («amicus populi Romani»), у подальшому місцеві монархи стають ще й друзями імператора («amicus Caesaris et populi Romani»), що підкреслювало їх клієнтську залежність від імператорів. Наприклад, боспорські царі, окрім цих титулів, із середини I ст. н. е. почали носити династичне родове ім'я «Тиберій Юлій», дароване їм імператором Тиберієм [5, с. 78].

Найбільш ефективним засобом збереження таких клієнтських держав в орбіті римського політичного впливу став контроль над процесом передачі влади в них. У випадку смерті попереднього монарха або захоплення влади новий правитель мав повідомити про це Рим і чекати його схвалення. Якщо в лояльності претендента не було сумнівів, сенат затверджував його й посилав атрибуту царського титулу – пурпурове вбрання, скіпетр і курульне крісло [11, с. 268]. У випадку несанкціонованої зміни влади в союзницькому царстві Рим удавався до військових інтервенцій із метою усунення неугодних політичних лідерів.

Також імператори підтримували й представників місцевої знаті в царствах, надаючи їм за заслуги права римського громадянства й перетворюючи їх таким чином на агентів впливу.

Практику застосування патрон-клієнтської моделі в зовнішній політиці Стародавнього Риму можна поділити на три періоди. Як вище зазначалося, перший припав на II–I ст. до н. е. і був пов'язаний з експансією Риму на сході. У результаті поєднання військово-політичної доцільності, геополітичної стратегії та меркантильних інтересів римських полководців регіонах у Середземномор'я та Причорномор'я з'явилося ряд союзницьких залежних царств. Римська політика щодо них не була системною та послідовною. Водночас поступово окреслюється політична рамка взаємодії між ними й Римом у вигляді зовнішнього патронажу, де Рим виступав центром геополітичного тяжіння.

У республіканський період клієнтські царі прагматично використовували концептуальну несформованість політики Риму щодо

«дружних царств» і брак згуртованості в римському сенаті для зміцнення своїх позицій. Також для підстрахування місцеві монархи встановлювали особисті клієнтські відносини з декількома римськими покровителями. Утім, у міру посилення політичної кризи в республіці через боротьбу різних фракцій римської знаті залежним царям ставало все важче визначати «Рим», а двосторонні відносини стали більш непередбачуваними.

Другий етап охопив I – початок II ст. н.е і включив як активне використання мережі залежних царств при Октавіані Августі, так і різке її згорання за його наступників. Перший римський імператор адаптував систему клієнтських царств до нових потреб Риму, практично повністю зберігши її. Октавіан відмовився від експансіоністської політики на сході, перейшовши в Середземномор'ї до політики підтримки миру та стабільності. Це давало можливість сконцентрувати військові й фінансові ресурси для військових компаній в Іспанії, на Рейні та Дунаї.

Щодо економії сил і зміцнення кордонів імперії найбільш ефективним рішенням став розвиток системи залежних царств, які б виступали буфером між імперією та варварським світом. Також із часів Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н.е.) бере початок практика укладання угод про дружбу з різними правителями германських племенних союзів, які в обмін на субсидії охороняли кордони імперії. Так, Октавіан почав платити та іноді посилати військову допомогу вождям маркоманів і кведів за спокій на римських кордонах у Дунайському регіоні, уклав союзницькі угоди з декількома царями бриттів, які правили на південному сході Британії.

Отже, стратегічний задум Октавіана полягав у створенні навколо імперії – у Північній Африці, Малій Азії, Сирії, Причорномор'ї, за Рейном і на Дунаї – своєрідної буферної зони з клієнтських царств і племенних союзів, яка б відгороджувала римські провінції від ворожих сусідів (германців, сарматів, скіфів, парфян). На думку імператора, субсидювання та військова підтримка клієнтських царств були менш дорогим способом зберігати стабільність на кордонах, ніж постійні військові походи проти варварів [10, с. 159].

У рамках цих планів буферні царства виконували чотири основні завдання:

- безпекове: держави-клієнти відігравали роль першого пояса оборони імперії. Стримуючи натиск варварських племен, борючись із розбійниками, вони не лише захищали себе, а й забезпечували безпеку кордонів Римської імперії;
- військово-стратегічне: щодо географії більшість союзницьких царств і племен являли собою або цінні плацдарми для військових

дій проти Парфії, варварських племен або буфера, які заслоняли вразливі сектори римської оборони;

- посередницька: містячись на периферії Римської імперії, залежні царства не лише виступали провідниками її політичних й економічних інтересів у великому варварському світі, а й були майданчиками для їх тісної взаємодії. В умовах, якщо місцевий правитель мав політичний авторитет серед племен по ту сторону кордону, він міг стати дипломатичним посередником між варварами та імперією;
- економічна: в умовах патрон-клієнтської моделі залежні царства виступали джерелом продовольства, сировини для Риму та ринком збуту римських товарів. Завдяки вільній торгівлі з провінціями з імперії до царств надходили тканина, вино, взуття, скляний посуд, олія в амфорах, предмети розкоші.

Однак наступники Октавіана Августа виявилися прихильниками агресивної імперської політики розширення та анексії, поступово відмовившись від концепції «буферних царств». Протягом менш ніж ста років більшість васальних царств були ліквідовані та перетворені на римські провінції під управлінням намісників (Іудея, Галатія, Мавританія, Нумідя, Коммагена, Каппадокія, Понт, Мала Вірменія, Набатей).

Водночас із середини I ст. н.е найбільш важливі та географічно віддалені клієнтські царства, такі як Боспорське царство, Велика Вірменія, кавказькі Іберія й Албанія, германські племенні союзи за Рейном починають отримувати регулярні субсидії та дорадчо-технічну допомогу від Римської імперії на зміцнення своєї обороноздатності. Також на запит цих держав Рим став частіше розміщувати римські війська на їхній території й посилати військових і цивільних інженерів для допомоги в будівництві укріплень, відбудові міст та транспортних шляхів. З одного боку, це зміцнювало військовий потенціал держав-сателітів Риму на фоні зростання варварської загрози, а з іншого – розміщення римських контингентів й інженерів там було запорукою їх збереження в римській орбіті впливу. Римські фахівці стали надійним джерелом інформації про політичну ситуацію та процеси в царствах.

Щорічні субсидії клієнтським царствам виплачувалися за цільовим принципом. Кошти спрямовувалися на спорядження союзницьких військ для участі в спільних із римлянами військових походах, будівництво укріплень, покупку зброї, найм варварських загонів. Частину цих субсидій можна було витратити на чеканку якісної золотої й срібної монети, виплати варварам, що межували з царством, за забезпечення спокою. Субсидуван-

ня клієнтських царств на периферії імперії продовжувалося до середини IV ст. н.е

Третій етап охоплює кінець III–IV ст. н. е. і пов'язаний зі спробами врятувати Римську державу від розпаду в умовах варварських атак і внутрішньої боротьби. Імператор Діоклетіан (284–305 рр.) вирішив організувати варварську периферію на основі концепції «буферних царств» Октавіана. Під час свого правління він активно використовував практику укладання союзницьких угод із племінними царями для послаблення тиску на кордони імперії. Він уклав угоди з племенами сарматів, германців і карпів у Дунайському регіоні, маврами й нобатами в Єгипті. Як відзнаку, їхніх вождів запрошували відвідати Рим, де їм організовувались урочисті прийоми [7, с. 195]. Окрім того, він залучав Боспорське царство, Велику Вірменію та кавказьку Іберію як союзників до римських походів проти імперії Сасанідів (Персії).

Із середини IV ст. Римська держава переживала глибоку політичну кризу та відцентрові процеси, результатом яких став розкол імперії на дві частини в 395 р., Західну та Східну. Якщо Східна Римська імперія продовжила патронажні відносини з клієнтами-державами на Закавказзі, то Західна частина вже не мала ні ресурсів, ні достатнього політичного впливу, щоб утримувати варварські племена в союзницьких відносинах.

3. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Патрон-клієнтелізм посідає помітне місце в зовнішній політиці Римської республіки та імперії, ставши ефективним інструментом підтримки її гегемонії в навколишньому просторі й використання залежних царств для досягнення геополітичних цілей. Виникнувши в II–I ст. до н. е. як побічний результат військової експансії, зовнішня клієнтела стала м'якою формою підпорядкування. Під виглядом наведення порядку та допомоги римляни нав'язували більш слабким або переможеним державам відносини сюзеренітету-васалітету.

Незважаючи на асиметричність зобов'язань сторін римське заступництво було вигідним і для «дружних царств», особливо в республіканський період. Монархи-клієнти зобов'язувалися не допомагати ворогам Риму, безперешкодно пропускати своєю територією римські війська, постачати продовольство та сировину, надсилати союзні контингенти й кораблі в разі римських походів. Натомість від Риму вони отримували захист, що зберігало їх від поглинання ворожими сусідами з варварського світу. Ціною такої «дружби» з Римом стало обмеження зовнішньої самостійності клієнтських держав.

Зовнішній патрон-клієнтелізм у Стародавньому Римі пройшов тривалу еволюцію, яку можна поділити на три етапи. Перший етап охопив II–I ст. до н. е. та відзначився виникненням і становленням патронажу в зовнішньополітичній практиці римлян. Перетворення Риму в гегемона в Середземноморському регіоні за результатом Пунічних війн призвело до того, що в орбіту його впливу потрапили численні держави, племена й міста, частина з яких уклала з римлянами угоди про дружбу. На цьому етапі сформувались основні політико-правові основи взаємодії Риму та держав-клієнтів: набір зобов'язань, правові форми й інструменти контролю за «дружними царствами». Водночас клієнтські царі, використовуючи особисті клієнтелі та міжусобну боротьбу в Римі, зберігали не лише самостійність у внутрішній політиці у своїх царствах, а й достатнє поле для маневру в міжнародних справах.

Другий етап у розвитку відносин Риму і його зовнішньої клієнтелі припадає на I – початок II ст. н. е. та характеризується мінливістю – активізацією клієнтських зв'язків на початку й подальшим різким згортанням мережі держав-клієнтів. На цьому етапі основним здобутком стала концепція «буферних царств» Октавіана Августа. У своїй політиці він прагнув перетворити численні «дружні царства» навколо імперських кордонів у буферну зону, «щит» імперії, який би стримував натиск варварських племен. Утім, наступні імператори з династії Юліїв-Клавдіїв поступово відмовилися від спадку Августа, надаючи перевагу політиці анексії – протягом I ст. н. е., більшість клієнтських царств увійшли до складу імперії в статусі провінцій. Натомість найбільш віддалені держави-клієнти, такі як Боспорське царство та держави Закавказзя, зберегли самостійність і союзницький статус. Імператори в цей період також починають укладати угоди з вождями германських племен, прагнучи використати їх для охорони кордонів і розколу варварського світу. Активна політика Риму щодо клієнтських царств та племінних союзів супроводжувалася наданням щорічних субсидій, військової й дорадчої підтримки для зміцнення їх обороноздатності.

Третій етап уключає кінець III–IV ст. н. е. В умовах глибокої кризи римської держави та зростаючої варварської загрози римські імператори в спробах стабілізувати військово-політичну ситуацію повернулися до концепції «буферних царств», однак на її реалізацію в Римі вже не було ані сил, ані ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандровський, О. Г. (2006). Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв-Клавдіїв. *Carpatika-Karpatyka*, вип. 34, с. 80–111.
2. Горбач, О. Н. (2014). Міжнародні відносини Стародавнього Світу: давньогрецький досвід. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*, вип. 12, с. 247–253.
3. Костецька, Л. М. (2021). Патрон-клієнтелізм: теоретико-історичний підхід. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*, т. 32 (71), №4, с. 8–16.
4. Мельник, В. М. (2022). Патронат, клієнтела, федералізм: етрусько-малоазійська концепція. Походження головних понять римського публічного права. *Прикарпатський юридичний вісник*, вип. 3, с. 26–30.
5. Олійник, М. (2019). Рим і Боспор: військові контакти на тлі взаємовідносин між обома державами в I–II ст. н. е. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, вип. 3, с. 74–88.
6. Петречко, О. М. (2009). Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на початку III ст. н.е.: від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 396 с.
7. Прима, В. В. (2015). Еволюція гостинності в Давньому Римі: соціально-культурний аспект. *Гілея: науковий вісник*, вип. 96, с. 192–198.
8. Burton, Paul J. (2011). *Friendship and Empire: Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353–146 BC)*. Cambridge University Press, 408 p.
9. Hekster, O. J. (2010). Trophy kings and Roman power: a Roman perspective on client kingdoms. *Client kingdoms in the Roman Near East*. In T. Kaizer & M. Facella (Eds.), p. 45–55.
10. Ish-Shalom, Tal. A. (2021). Provincial Monarchs as an Eastern Arcanum Imperii: ‘Client Kingship’, the Augustan Revolution and the Flavians. *Journal of Roman Studies*, 111, p. 153–177.
11. Rosillo-López, C. (2015). Reconsidering foreign clientelae as a source of status in the city of Rome during the Late Roman Republic. *Foreign Clientelae in the Roman Empire. A Reconsideration* / Jehne M. Pina & Polo F. (eds.). Stuttgart, p. 263–280.

REFERENCES

1. Bandrovskiy, O. H. (2006). Zovnishnia polityka Rymskoi imperii v Karpatskomu rehioni v dobu pravlinnia imperatoriv Yuliiv-Klavdiiv (The Foreign Policy of the Roman Empire in the Carpathian Region during the Rule of the Julian-Claudian Emperors). *Carpatika-Karpatyka*, vyp. 34, p. 80–111 (in Ukrainian).

2. Horbach, O. N. (2014). Mizhnarodni vidnosyny Starodavnoho Svit: davnohretskyi dosvid (International relations of the ancient world: the ancient Greek experience). *Visnyk Lvivskoi komertsii noi akademii. Serii: Humanitarni nauky*, vyp. 12, p. 247–253 (in Ukrainian).
3. Kostetska, L. M. (2021). Patron-kliientelizm: teoretyko-istorychnyi pidkhid (Patron-clientelism: a theoretical and historical approach). *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia*, t. 32 (71), №4, p. 8–16 (in Ukrainian).
4. Melnyk, V. M. (2022). Patronat, kliientela, federalizm: etrusko-maloaziiska kontseptsiia. Pokhodzhennia holovnykh poniat rymskoho publichnoho prava (Patronage, clientele, federalism: the Etruscan-Malasian concept. Origin of the main concepts of Roman public law). *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, vyp. 3, p. 26–30 (in Ukrainian).
5. Oliinyk, M. (2019). Rym i Bospor: viiskovi kontakty na tli vzaiemovidnosyn mizh oboma derzhavamy v I–II st. n.e (Rome and Bosporus: military contacts against the background of relations between the two states in the first and second centuries AD). *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty*, vyp. 3, p. 74–88 (in Ukrainian).
6. Petrechko, O. M. (2009). Suspilno-politychnyi rozvytok Rymskoi imperii v I – na pochatku III st. n.e.: vid “vidnovlenoi” Respubliki do senatskoi monarkhii (Socio-Political Development of the Roman Empire in the First – Early Third Centuries AD: from the “Restored” Republic to the Senate Monarchy). Lviv: Vydavnychy tse ntr LNU imeni Ivana Franka, 396 p. (in Ukrainian)
7. Pryma, V. V. (2015). Evoliutsiia hostynnosti v Davnomu Rymi: sotsialno-kulturnyi aspekt (The Evolution of Hospitality in Ancient Rome: Socio-Cultural Aspect). *Hileia: naukovyi visnyk*, vyp. 96, p. 192–198 (in Ukrainian).
8. Burton, Paul J. (2011). Friendship and Empire: Roman Diplomacy and Imperialism in the Middle Republic (353–146 BC). Cambridge University Press, 408 p. (in English).
9. Hekster, O. J. (2010). Trophy kings and Roman power: a Roman perspective on client kingdoms. Client kingdoms in the Roman Near East / T. Kaizer & M. Facella (Eds.), p. 45–55 (in English).
10. Ish-Shalom, Tal. A. (2021). Provincial Monarchs as an Eastern Arcanum Imperii: ‘Client Kingship’, the Augustan Revolution and the Flavians. *Journal of Roman Studies*, 111, p. 153–177 (in English).
11. Rosillo-López, C. (2015). Reconsidering foreign clientelae as a source of status in the city of Rome during the Late Roman Republic. Foreign Clientelae in the Roman Empire. A Reconsideration / Jehne M. Pina & Polo F. (eds.). Stuttgart, p. 263–280 (in English).

Матеріал надійшов до редакції 27.06.2024 р.